

Javaslat a

MAGYAR BETYÁRKÖLTÉSZET

Magyar Értéktárba történő felvételéhez

Készítette:

Hagyományok Háza

Tomán Zsóka közművelődési szakember, néprajzkutató

Budapest, 2017. december

I.

A JAVASLATTEVŐ ADATAI

1. A javaslatot benyújtó intézmény neve:
Hagyományok Háza
2. A kapcsolattartó személy adatai:
Név: **Agócs Gergely**
Levelezési cím: **Hagyományok Háza 1251 Bp. Pf. 23.**
Telefonszám: **06-20-44-44-955**
E-mail cím: **agocs.gergely@hagyomanyokhaza.hu**

II.

A NEMZETI ÉRTÉK ADATAI

1. A nemzeti érték megnevezése: **Magyar betyárköltészet**
2. A nemzeti érték szakterületenkénti kategóriák szerinti besorolása
 agrár- és élelmiszergazdaság egészség és életmód épített környezet
 ipari és műszaki megoldások kulturális örökség sport
 természeti környezet turizmus és vendéglátás
3. A *Magyar betyárköltészetet* tartalmazó értéktár megnevezése:

Az Emberi Erőforrások Minisztériumának Ágazati Értéktára

4. A nemzeti érték rövid, szöveges bemutatása, egyedi jellemzőinek és történetének leírása

A betyárok - rablók, útonállók, zsiványok, szegénylegények -, azaz a törvényen kívüliek életéről, tetteiről, elfogásukról és halálukról szóló narratívák, illetve azok jellemző epizódjainak képi ábrázolásai átszövik a teljes magyar folklórt. Ha a magyar népi lírát tekintjük: a dalok, ha az epikát: balladák, elbeszélések, mondák, mesék, anekdoták örökítik meg név szerint a leghíresebb betyárokat. A betyárok név nélkül, stilizált alakban megjelennek a dramatikus népszokásokban is, így a lakodalmi, betlehemes vagy fonóbeli játékokban, a farsangi, vagy szüreti alakoskodó felvonulásokban. Mindezen túl, a büszke tartású, állig felfegyverzett betyárok kedvelt díszítőmotívumai a pásztorfaragásoknak, mézeskaláscsokornak, vagy ajándékba készített mángorlóknak.

A magyar betyárköltészet alakjai mind hús-vér emberek voltak. Egyesek, mint *Angyal Bandi*, az egyetlen nemesi származású törvényen kívüli, eredeti neve: Szentmártonyi Ónody András; *Sabri Jóska*, akitől, egy anekdota szerint, holta után 11 évvel is tartott egy Buda ellen vonuló osztrák ezredes; *Bogár Imre*, egykori gulyásbojtár; *Vidróczki Márton*, avagy a mátrai Vidrócki Marci; és hát *Rózsa Sándor*, a betyárkirály - országos ismertségűek voltak. Mások

emléke, mint például *Jáger Jóska*, a Kassa környéki betyár; *Milfait Ferenc*, aki Sobri bakonyi bandájába tartozott; *Zöld Marci*, a Sárrét rettegett „zsványa”; *Sós Pista*, a Hortobágy „fenegyereke”; *Sisa Pista*, a börszönyi betyár, aki 1911-ben halt meg vadórként – csak egyes, regionális körzetekben elterjedt folklóralkotásokban maradt fenn.

A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc leverése után először a bujdosó kurucok, majd a növekvő földesúri terhek elől megszökő szegénylegények hada jelentett egyre nagyobb problémát a közigazgatásnak. A több évszázados földesúri előjogok, majd az 1715. (közös magyar-osztrák hadsereg bevezetése) után kötelezővé tett katonaállítás (toborzások), a katonák ingyenes elszállásolásának és fuvarozásának közterhei, végül az egyházi dézsma folyamatosan növelte a föld és igaerő nélküli zsellérek számát. A 19. század első negyedében koldusok, munkátlan csavargók, dezertőrök lepték el az erdőket, akik jobbára fosztogatással szereztek be a megélhetéshez szükséges javakat.

Betyár szavunk ezidőtájt vette fel ma is használatos jelentését. A kezdetben nőtlen legény, dologtalan suhanc, alkalmi munkaerő jelentésű betyár a 18. század fordulójától fokozatosan töltődött fel útonálló, rabló, tolvaj, haramia, zsvány jelentéstartalommal.

A betyárként élők sem voltak egyformák. Az Alföldön lovon jártak (*lovás betyárok*), egyrészt azért, hogy a nagy áttekintést engedő sík területeken könnyebben elmenekülhessenek, másrészt a külterjes, pusztai nagyállattartásból csak úgy „profitálhattak” ha lovon ülve, lábon hajtották el a jószágot. A hegyvidékeken és dombságokban (Felföld hegyvidéke, Északi középhegység, Bakony, Dél-Dunántúl) gyalog (később kocsin) járva tizedelték a makkoltatott disznót, juhfalkákat, esetleg az átutazók vagyonát. A 19. század második felében az iparosodás és a polgárosodás előrehaladtával közintézményeket, vonatokat raboltak ki.

A betyárokkal való nehéz együttélés a mindennapokban sajátos szokásokat alakított ki. A köznép gyakran jobban félt a kiszámíthatatlan (gyakorlatilag alvilági figuraként létező) betyártól, mint a zsandártól, ezért is alakulhatott ki egyfajta együttműködés a bűnözőkkel. Ennek egyik példája, hogy a pusztában messziről is jól látható gémeskút állíttatásával küldték az egyezményes jeleket, ha jött a rend hivatalos őre. Kiskunsági és békési tanyák első épületeinek falába jókora kampósszöveget vertek, erre került a *betyártarisznya*, amelyben kenyér, kolbász, szalonna volt, afféle védelmi pénzként. De még nagyobb uradalmak is juttattak effajta „kommenciót” a betyároknak a békesség kedvéért.

A betyárvilág vége Magyarországon 1869-cel, gróf Ráday Gedeon teljhatalmú délvidéki királyi biztossá való kinevezésével kezdődött el. Ráday szabályszerű irtóhadjáratot vezetett az akkorra már mindenkinek óriási tehertételt jelentő betyárok ellen. Lemondásáig (1872.) több mint fél-ezer bűntényt derített fel, 1600 foglyot gyűjtöttek be, és ő ugrasztotta szét Rózsa Sándor bandáját is.

Az egykor rettegett, a népi emlékezetben idealizált *betyár* nem magyar specialitás. Hasonló karakterűek voltak a 17-18. századi felföldi szlovák, illetve Tatra-környéki gorál *zbojnik*-ok, a horvát, szerb, román szegénylegények, a *hajduk*-ok, illetve az azokból lett törvényen kívüliek; a bolgár *hajdut*-ok; a görög *kleftisz*-ek; a kárpátukrán *oprisk*-ik; az orosz *razbojnyik*-ok, de maga a *kozák* ('kazak') szó is eredetileg betyárt jelentett. A magyar betyár és a szomszédos népek felsorolt „lázadóira” egyaránt érvényes, hogy a szegénység kilátástalansága kényszerítette őket a törvényen kívüli létre. **Lényeges közöttük viszont az a különbség, hogy egyes országok, államalakulatok területén több száz éven keresztül nem saját uralkodóknak, törvényeiknek voltak alávetve (oszmán török és orosz birodalom), s itt a betyár alakja a folklórban összefonódik a nemzeti önállóságért küzdő harcos szerepével. A balkáni népek betyárjai olykor egyenesen reguláris csapatokba szerveződő, törvényen kívül élő gerillaharcosok voltak. Egyes magyar betyárok jelleme – így Rózsa Sándor és**

rablócimboráié is – csak az 1848-49-es szabadságharc alatt és után töltődött fel vélt - valóságos nemzeti hősi vonással. A magyar betyár karaktere az önként – kényszerből vállalt üldözött sorsú szegénylegénynek felel meg, aki tetteivel hol a klasszikus banditára hasonlít; hol pedig, nem utolsó sorban a társadalmon kívüli szerepkörhöz automatikusan kapcsolódó hagyományos közösségi elvárások miatt, a mindenkori **elnyomottak képviselőjeként** lép fel. A két szerepkör természetesen nem választható el élesen egymástól.

A hódoltság történelmi szituációjából következően a balkáni népek meglévő hősköltészete részben beleolvadt a hajdú-énekekbe, kleftisz-balladákba, stb. (a szlovák betyárfolklor nemzeti szabadságharcos vonása egy utólagos, a 19. századi romantikus irodalom, majd az állami propaganda által kreált toldalék), részben tovább élt. Nálunk a **betyárköltészet 19. századi fejlemény.** Éppen ezért a magyarlakta területeken a betyárköltészet, mint olyan, azaz a törvényen kívüli ember alakjához fűződő népköltészet **jellegetesen magyarnak** tekinthető, úgy a műfaji sajátosságok, mint a népköltészet betyárfigurájának karaktere miatt.

Természetesen, a magyar betyárköltészetben is megtalálható a társadalmi igazságszolgáltatás; ami vagy a betyár halála után, megszüpített formában manifesztálódott; vagy kifejezetten a 1848-49-es forradalom leverése után került bele; illetve megmaradhatott még a korai (1711-es szatmári békét követő) időszakból a bujdosó szegénylegényekkel együttérző hangvétel formájában.

Műfaját, hangvételét, tematikáját tekintve egyedi, de nem minden előzmény nélküli a 19. században kibontakozó betyárköltészet, mely magába olvasztotta a bujdosó énekek és az ún. *latorköltészet* – azaz a középkori európai vágáns dalok késői, koraújkori (16-18. sz.) magyar megfelelője – számos elemét. De, míg a latorköltészet hősei se nem szépítik tetteiket, se nem dicsekednek azokkal, legyen szó mulatódalról, lator katoná- vagy tolvajénekekről, kivégzés előtti búcsúénekekről, addig a betyár a szociális egyenlőtlenségek által legitimált igazságérzete miatt büszke, duhaj, elszánt, semmit nem bán.

Továbbá, költői – stiláris előképnek nevezhetünk minden olyan alkotást, amelyben a hontalanság, üldözöttség, bujdosás, rabság, tolvajlás, útonállás stb. megjelenik.

A betyárfolklor tehát sajátos, csak rá jellemző világszemlélete, hangvétele különbözteti meg az összes többi folkloralkotástól. A betyárfolklor a dicsekvés és az erőfitogtatás jellemzi; nincs megbánás, helyette van önsajnálát, a végzetszerű pusztulás érzékeltetése; illetve jellemzi még a romantikus, idealizált megjelenítésmód, a rajongó hangvétel. Nem állíthatjuk, hogy nincs olyan balladánk, dalunk, amely elítélően nyilatkozna a betyárokról, de ez inkább a korai alkotásokra jellemző.

A zömében a 19. század második felében keletkezett betyárköltészet három nagyobb műfaji csoportban hozott létre alkotásokat: lírai dalokban, epikus balladákban és mondákban.

A betyármondák a történelmi mondák azon kiemelkedő csoportját képezik, amelyek elsődleges mondandója a társadalmi igazságtalanságok elleni küzdelem. A mondai betyároknak, akik néhány generációval korábban jól ismert, valóságos személyek voltak, lehetnek természetfeletti képességeik, de a róluk szóló lokális történetekben a valóságos események emlékei is fennmaradtak. Sőt, általánosan megállapítható, hogy minél inkább helyi ismertségű a monda, annál nagyobb annak valóságtartalma. Az individuális betyártörténetek helyére már a 19. század végén azonos mondatípusok kerültek.

Az alábbi monda Jáger Jóska (Tornagörgő, 1786. – Kassa, 1813.) emlékééről szól.

Jáger Jóska az tornai várba is tanyázott, meg a miglinci erdőbe. Jáger Jóska. Nem akart bemenni katonának, mert a szegénylegények bujdosnak. Az inkább a fejeseket, az

urakat..., meg a kakastollú csendőrökkel sem volt kibékülve. De a szegényeket nem bántotta. Ha több holmija vót, hát ideadta nekik. Így mondja a monda. Annak még van ivadéka Újfaluban. Jágerok vannak Szepesiék, amúgy még most is Jágernak hívják őket. De abból a fajtából vannak.

(Magyar, 2001. 325.)

A betyárballadák a 17. század végén alakultak ki. A 18-19. századi ponyvairodalom részletesen beszámolt a betyárok kalandjairól, majd a folyamat megfordult és egyre inkább a ponyvákról (19. sz. folyamán) kerültek be a szájhagyományába a betyárballadák. Az európai népköltészetben a magyar betyárballadák egészében lokális karaktert mutatnak. Előadásukra a históriás énekek előadásmódja jellemző, az események ábrázolása képszerű, érzelmes, hatáskeltő, azaz gyakoriak a túlzások (6-9-12 vármegyében keresik a betyárt, aki 24 -33 vagy egy egész sereg katonával megküzdve menekül el, stb.). Nincsenek emberfeletti hősök, inkább a jogos sérelmeken revansot vevő – elbukó emberek.

*Zavaros a Tisza,
Ném akar tisztulni,
Az a hirös Bogár Imre
Át akar rajt mēnni.*

*Kocsmárosné hallja,
Van-ē vacsorája?
Van vacsorám, jó paprikás
Vendégek számára.*

*Át akar rajt mēnni,
Lovat akar lopni,
Debreceni nagyvásáron
Pénzt akar csinálni.*

*Kocsmárosné, hallja,
Tíz liter bort hozzon,
Megkinálom a vármegyét,
Hogy reám nē valljon.*

*Pénzt akar csinálni,
Még akar nősülni,
Azt a hirös Duni Marcsát
El akarja vönni,*

*Huncfut a vármegye,
Nem iszik belüle.
Hóhér monda, Bogár Imre,
Ájjon föl a székre.*

*Nézz ki babám, nézz ki,
Fürhangos ablakon,
Most kísérik Bogár Imrét
Daruszörü lovon.*

*Fölállott a székre,
Föltekint az égre,
Jaj, Istenem sok rablásim
Most jutnak öszömbe.*

*Arany a kantárja,
Ezüst a zablája,
Duni Marcsa szép kedvese
De hiába várja.*

*Kiapadt a Tisza,
Csak a sara látszik,
Még halt szegény Bogár Imre,
Csak a hire hallik.*

(Együd, 1975. 115. oldal, 119. számú ballada)

A betyárdal 19. századi jelenség, elterjedését segítette a szabadságharc után kialakult betyárromantika is. A betyárdalok epikusabbak, hosszabbak, érzelmileg végletesebbek a korabeli lírai dalok átlagánál. A betyárdalokra is jellemző a gyakran alkalmazott költői túlzás. Példaként álljon itt most egy közismert, betyárokhöz szóló, realiztikus népdal gömöri változata:

*Megyen a nyáj, megyen a nyáj,
Környös-körül a gaz alján.
De hol állok elébe,
Sűrű erdő közepébe.*

*Sűrű erdő közepébe,
Rátaláltam a nyájamra.
Rátaláltam a nyájamra,
Három betyár hajtogatta.*

*Kedves pajtás, ne bántsatok,
Úgyis adok hús darabot.
Feleségem öt árvája
Sirathatna bánatába !*

(Ujváry, 1977. 333.)

5. Indoklás a Magyar Értéktárba történő felvétel mellett, kitérve a nemzeti érték országos jelentőségének bemutatására

A magyar betyárfolkloort különlegessége – jellegzetességei miatt javasoljuk a 2012. évi XXX. törvény alapján vezetett nyilvántartásokban számon tartani.

1. Az egyik ilyen, a magyar betyárfolkloort a szomszédnépekétől megkülönböztető jegy, amint azt már fentebb említettük, **hogy nálunk a betyár karaktere csak minimálisan fonódik össze a nemzeti önállóságért küzdő harcos szerepével.** Jellegzetes vonása a **szociális igazságtalanságok elleni fellépés.**
2. További jellegzetesség az **erős individuális jellege.** A magyar folklór betyárjai magányos figurák.
3. A betyárokról szóló történetekben együtt jelennek meg a nemzetközi hősepikai motívumok és a sajátosan magyar élettörténetek, költészet és valóság. A magyar betyárköltészetre különösen jellemző az **epizodikus ábrázolásmód.** Azaz, egy-egy történetben a betyárnak csak egy-egy tulajdonsága, tette van elmesélve. A betyár portréja több dalból, elbeszélésből rakódik ki, és természetesen időben változik.
4. **A magyar betyárfolklor főszereplői nem félisteni, különleges képességű emberek (bár utólag a néphit felruházza őket különleges attribútumokkal), hanem elszánt, karizmatikus, valóságos és természetesen magyar személyek.**
5. A dalokban, balladákban, valamint mondákban a betyár három különböző konfliktushelyzet kulcsfigurája: hol magányos lázadóként, független személyiségként ábrázolják; hol a társadalmi igazságtalanságok ellen fellépő személyként; hol a szociális igazságszolgáltatás képviselőjeként. Mindezek ellenére a magyar betyárok az angol Robin Hooddal, az amerikai Jesse James-szel, az olasz Rinaldo Rinaldinival és Angiollioval, a spanyol Curro Jimenezzel, az ukrán Oleksa (Oleksza) Dovbussal szemben nem országuk felszabadításáért és nem a törvényes rend helyreállításáért küzdő harcosok, így tetteik nem minősülnek, még utólag sem a népi emlékezetben, politikai állásfoglalásnak. **A magyar betyár a klasszikus törvényen kívüli: szegény sorsú rabló-útonálló, akiktől félték, és akiknek emléke a társadalmi igazságosságért küzdő karizmatikus individuumokká szépült a nép emlékezetben.**

A magyar betyárvilág különösen termékenyen hatott a népi lírára és a balladákra. Ennek oka a 19. századi történelmi helyzetben keresendő, a szegénység és a társadalmi kilátástalanság okozta fájdalomban: a 19. század elején a sorozás, majd a szabadságharc adott utánpótlást, illetve az iparosodás utáni az elszegényedés.

A betyárfolklor változásának iránya a kezdeti, azaz a 150-200 évvel ezelőtti lejegyzésektől a jelen felé haladva egyre inkább pozitív ideálképet mutat. Egyszerű, s nem egyszer véres kezű lázadókból *igazi betyárrá*, nemes lelkű hőökké váltak. A betyárköltészet akár reális, akár romantikus képet fest a hőseiről, mindig érzékelteti a magányos lázadás lehetetlenségét. A betyárfolklor így vált egyfajta szeleppé, ami a kilátástalan sorsúak elégedetlenségének levezetésben segített. **Az idealizált betyár karakter és viselkedésmód megalkotása hozzájárult a magyarokról alkotott duhaj, önfejű, elszánt *népjellem* fennmaradásához; valamint a *magyar virtus* eszmei tartalmának rögzüléshez.**

6. A nemzeti értékkel kapcsolatos információt megjelenítő források listája (bibliográfia, honlapok, multimédiás források)

A Magyar Néprajzi Lexikon vonatkozó szócikkei

BÉRES András: Arra van egy kőhíd rakva ... Budapest, Mezőgazdasági. 1982.

BURÁNY Béla szerk. „Hallottátok-e hírét?” Pásztordalok, rabénekek, balladák. Forum, 1977.

DÖMÖTÖR Sándor: Betyár, úri betyár. in: Magyar nyelvőr 100. (1976.) 95-97.

EGYÜD Árpád: Somogyi népköltészet. Somogy néprajza I. Kaposvár, 1975.

MAGYAR Zoltán: Torna megyei népmondák. Magyar népköltészet tára. Budapest, Osiris. 2001.

KÜLLŐS Imola: Betyárok könyve. Budapest, Mezőgazdasági. 1988.

U. Ó.: Betyár szavunk jelentésváltozásai. in: Kortárs 32:10 (1988.) 130-135.

U. Ó.: Betyárfolklor és nemzeti önkép – Magyarországon és Európában. in: MOHAY Tamás szerk. Közéletek. Néprajzi, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. Debrecen, Ethnica. 1992. 271-285.

U. Ó.: A betyárok a folklórban és a valóságban. in: Néprajz és nyelvtudomány XXXVI. Szeged, 1995.

U. Ó.: A magyar betyárfolklorról. in: Néprajzi Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen. 569-589.

P. VAS János: „Hej, betyár!”: Betyárok a népi kultúrában. Budapest, Vitézi Ének Alapítvány. 2012.

U. Ó.: A betyárvilág társadalmi háttere, kiterjedése, korszakai Magyarországon. in: Zempléni Múzsza XII. 2012. (2) 5-20.

SZENT-GYÖRGYI Katalin: A magyar betyárköltészet nemzetközi párhuzamai. in: Ethnographia LXXXVII. 1976. 84-102.

UJVÁRY Zoltán: Gömöri népdalok és népballadák. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai VIII. Miskolc, 1977.

Viták és vélemények a hazai, (az egykori) csehszlovák és balkáni betyárfolklor kutatásáról. in: Ethnographia XCV. 1984. (2) 290 – 316.

7. A nemzeti érték hivatalos weboldalának címe:

III.

MELLÉKLETEK

1. sz. melléklet: Betyárábrázolások a Néprajzi Múzeum gyűjteményéből
2. sz. melléklet: A Néprajzi Múzeum betyárábrázolásainak leírása
3. sz. melléklet: Portrék betyárokról, betyárábrázolások
4. sz. melléklet: Engedélyező nyilatkozat a betyár-portrék, betyárábrázolások felhasználásáról
5. sz. melléklet: A Néprajzi Múzeum közlési engedélye